

БЪЛГАРСКИЯТ АУЛ И ВИЗАНТИЙСКИЯТ БАЛКАНСКИ ГРАД

Рашо Рашев

Преди 30 години Българското историческо дружество организира конференция, посветена на прехода между Античността и Средновековието в днешните български земи. Специално бе поставен въпросът за връзката между културата на ранновизантийския период и на Първото българско царство в областта на селищното устройство. Общият извод от прегледа на проблема бе, че пряка приемствено-еволюционна връзка между късноримско-ранновизантийските селищни паметници и паметниците от периода на Ранното средновековие, както и на съответните строително-архитектурни практики, не се проследява както на север, така и на юг от Стара планина, където и след VII в. продължават да съществуват без прекъсване редица византийски градове и крепости (Велков, 1974: 167; Ваклинов, 1974: 177 сл.).

Констатацията за изоставянето на римските и ранновизантийските градове от началото до средата на VII в. бе потвърдена през изминалите три десетилетия с нови примери от изследването на крепостите по дунавската граница на провинциите Горна и Долна Мизия (Ivanov, 1997; Иванов, 1999: 296–297) и в провинция Скития (Poulter, 1981; Торбатов, 2002: 463). В същото време са налице и нови наблюдения, които позволяват да се видят някои особености в начина, по който се наследяват заварените обитаеми места, и отново да се постави въпросът за конкретните източници на архитектурно-строителната традиция, реализирана при застрояването и укрепяването на българските аули.

Ще припомним непроменилата значението си констатация, че като цяло тези източници трябва да се търсят в късноримската

и ранновизантийската култура (Ваклинов, 1974: 186). Отдавна не може да се защитават хипотезите за нейното пренасяне от източните територии на прабългарите и да се обясняват като резултат от контактите им с културата на Средна Азия, както са склонни да смятат някои автори в миналото и днес. Сигурно е, че не традиции трябва да се търсят във византийската строителна практика такава, каквато я намираме в градовете, съвременни на нашите паметници. Разглеждани според близостта си до централната област на Първото българско царство и разположените там аули, тези градове схематично образуват пет полуконцентрични пояса от север на юг и югоизток.

Градове и крепости между Дунав и Балкана. Тяхното загиване и изоставяне най-късно до средата на VII в. е факт, посочен отдавна (Ваклинов, 1974: 178–179; Ваклинов, 1977: 47–50; Димитров Д., 1981: 35 сл.). Тук могат да се добавят няколко нови акцента. Вероятното влияние на тези градове върху културата на българската държава трябва да се изключи и поради обстоятелството, че още в последната фаза от обитаването им те са загубили някогашния си градски вид. Оцелелите жители обитавали жилища, построени от преупотребени материали и дори от кирпич, както показват данни от разкопките на някои градове и крепости в провинция Малка Скития (Торбатов, 2002: 462–463). Такъв характер имат жилищата от кирпич, появили се между полуразрушената базилика и ограждащата я крепостна стена при с. Шкорпиловци, Варненско (необнародвани резултати от разкопки с участието на автора през 1974 – 1975 г.).

Още преди пълното им изоставяне тези градове, крепости и укрепени базилики са се намирали в състояние, което не е могло да бъде век и половина по-късно стимул за възпроизвеждане на плановете и строителната техника на намиращите се в руинно състояние жилища, обществени и култови сгради, както и на техните крепостни стени. Това обяснява и една особеност в тяхната историческа съдба през Ранното средновековие. След пауза от около два – два и половина века повечето от тези крепости започват отново да се обитават. Върху тях се създават ранносредновековни селища, проучени днес в различна степен. Общото между тях е, че техните жилища полуземлянки не се съобразяват със старата планировка. Те се връзват произволно в заварения

културен пласт и в рушевините на заварените каменни постройки. Може да се предполага, че там, където старите крепостни стени са били запазени на известна височина, те са били използвани като обикновена ограда или дори като фортификационно съоръжение. Това е много вероятно за такива селища като селището в крепостта при Кипилово, при Одръци, на нос Калиакра и на други места, където разположението на жилищата е съобразено със заварените крепостни стени и където и днес тези стени са запазени (Кипилово) на височина до няколко метра. В някои крепости, в които новите заселници заварвали силно разрушени крепостни стени, е било предприемано строителство на нови стени. Този факт бе установен най-напред в Капидава. В рамките на по-старата крепост е била издигната нова стена от ломени камъни с калова спойка, дублирана с ров (Florescu, 1967; Florescu, 1968: 75, fig. 56a). Доскоро този факт оставаше изолиран, но напоследък имаме нови примери за същата тенденция. Ранносредновековното селище върху развалините на Абритус, проучено частично още през 50-те години (Георгиева, 1961), се е разполагало върху част от територията на стария град. Преизползвайки старите стени от изток и север, неговите обитатели изградили от юг и запад нови защитни линии от глинест вал с каменно ядро (*Материали*, 1995: 268–269, № 919). Вероятно е при бъдещи разкопки до този вал с каменно ядро (каменна крепостна стена?) да бъде открит и паралелен ров, какъвто се намира край всички крепости от групата Цар Асен (Рашев, 1982: 129–147). Аналогична ситуация може да се очаква и в Балчик. Във вътрешността на ранновизантийската крепост – наследник на по-ранния Дионисопол, се намират останки от ранносредновековна крепост. Нейната площ, конструкция и датировка са съобщени в литературата лаконично и неясно (Димитров М., 1992: 17–22; Димитров М., 2001: 141–143; *Материали*, 1995: 162, № 32). Според предварителните кратки данни тя била съставена от четири части с обща площ около 1500 дка. Строителството на по-ранната част е отнесено още към края на VII в. Трябва да се изчака специалната публикация на паметника, но още сега детайл като устройството на отбранителните съоръжения от “вал с каменно ядро” и ров позволява свързването

на ранносредновековната крепост с крепостите от Капидава и Абритус. Ако тези две крепости могат да се отнесат според датата на материалите от жилищата най-рано към втората половина на IX в., в Балчик – ако там се окажат по-ранни материали, синхронни на материалите от намиращите се наблизко езически некрополи от VIII – средата на IX в. (*Материали*, 1995: 162, № 36–38) – можем да очакваме ранносредновековно землено укрепление от същото време върху останки на късноантична крепост и в такъв случай там ще се повтори ситуацията от Малък Преславец, където ранносредновековно землено укрепление обхваща в своите очертания римо-византийската крепост Нигриниана-Кандидиана (*Материали*, 1995: 230, № 595) или каменна крепост от групата Цар Асен, ако тези материали са по-късни. И в трите случая – Абритус, Нигриниана-Кандидиана, ранновизантийския Дионисопол – липсват основания да се търси пряка културна връзка, приемственост или влияние от по-ранния период.

Подобен проблем, също поради недостатъчна проученост и липса на публикация за извършените там разкопки, поставя датировката на ранносредновековната крепост върху останките на амфитеатъра в Марцианопол. Тя се определя като крепост от аулен тип и се сравнява с Плиска и Преслав (Димитров, Д., 1987: 58–59; *Материали* 1995: 200–201, № 300), но наличните данни са неясни и непълни. Малките размери на тази крепост, в градежа на която изглежда са били преупотребени правилно обработени камъни от постройките и крепостните стени на римо-византийския град, поради което тя външно се оказва сходна с аулните крепости, подкрепят възможността да имаме пример за един по-късен етап на строителство. Той би могъл да се отнася към края на IX – X в. и в такъв случай новата крепост ще се прибави към групата на ранносредновековните крепости, издигнати в рамките на по-стари крепости.

Изключение от общата картина за градовете между Дунав и Балкана прави, както вече е изтъквано в литературата, Доростол-Дръстър (последен обобщаващ очерк за средновековния град у Ангелова, 1987). Той е единственият пример за използване на заварените крепостни стени с неголеми поправки и през Ранното

средновековие. Изграждането (най-вероятно) в тази крепост на представителна дворцова сграда, съобщена в Търновския надпис на Омуртаг, я прави един от аулите. Но преизползването на крепостните съоръжения е твърде несигурно доказателство за възможно пряко влияние на тази крепост върху конструкцията на стените и вида на отбранителните съоръжения в другите аулни крепости. Ако се съди от допълнително изградената там южна порта, случаят е обратен. Със своите четириъгълни кули, издаващи се навън и навътре от куртината, тя се различава от южната порта на римовизантийската крепост, защитена от две издаващи се навън от куртината триъгълни кули. Както е посочила още изследователката на портата, поправките и добавките са били извършени в началото на IX в., т.е. като част от строителството, предприето в Плиска и другите аули (Ангелова, 1973: 91; Ангелова, 1980: 6;8). В крайна сметка като цяло новите данни потвърждават констатацията за прекъсването на връзката между заварения местен ранновизантийски град на север от Балкана и българския аул.

Градове и крепости в Северна Тракия и Софийското поле. Както е известно, в тази погранична зона и след VII в. продължили да функционират византийски крепости и укрепени градове. Някои от тях в началото и първата половина на IX век за известно време дори са били българско владение. Могли ли са тези “живи” византийски центрове да бъдат в някакво отношение източник на заемки в българските аули? Отговорът е по-скоро отрицателен. Преди всичко днес разполагаме с малко сигурни данни за истинското състояние и облика на тези центрове от края на VII в. до началото на IX в. В повечето от тях животът е продължил без прекъсване до наши дни, което е причина за силно обезличаване на паметниците от интересуващия ни период. Археологическите данни за най-големите градски центрове в този район – Месемврия, Созопол, Анхиало, Берое, Филипопол, Сердика – са извънредно оскъдни. Други, като някои от вероятните крепости в текста на българо-византийския мирен договор от 815 г. – Потамукастел, Валзина, Агатоники, Левка – остават нелокализирани със сигурност (за проблемите около тях Soustal, 1991: 168; 187; 335; 414; Георгиев, 1999: 131 сл.). Две от крепостите по

българо-византийската граница – Девелт и Констанция – предлагат по-определени данни. Обнародваните предварителни резултати от разкопките в Девелт са кратки и донякъде противоречиви (Дамянов, 1982: 235–236; Йорданов, 1992: 17), но от известното става ясно, че към 812 г., когато бил превзет от хан Крум, той е крепост, чието значение се е определяло преди всичко от нейните военни функции и близост до границата, отколкото от състоянието му като застроен и благоустроен градски център, който е могъл да бъде модел за въпроизвеждане на планове на сгради, строителни техники и конструкции. Крепостта при Симеоновград, която се отъждествява с Констанция, е била изоставена подобно на други крепости в региона през VII в. и създаденото там през VIII – IX в. ранносредновековно селище не се е ползвало от завареното архитектурно наследство (Аладжов, 1993: 287 сл.; Рашев, 1993: 107–110, обр. 3). Крепостта при Средец (б. Грудово), която е най-близо разположената до Еркесията откъм юг действаша погранична византийска крепост и според някои автори би могла да се отъждестви с Потамукастел от Хамбарлийския надпис (Аладжов, Ж., 2000: 290), е проучена в много ограничена площ, за да се приеме като възможен източник на заемки. Данните, които са обнародвани за нея, я представят като неголяма крепост от късната античност, продължила да функционира до XI в. поради непосредствената си близост до границата (Балболова-Иванова, 1995; 1999). Характерен пример за отношението на славяно-българското население на Сердика към завареното местно урбанистично наследство са жилища-полуземлянки от IX – X в., вкопани в насипа над една от изоставените и неизползваеми улици на града. В каменната печка на едно от тях са били вградени два мраморни капитела, произхождащи от богата частна или обществена сграда (Станчева, 1979: 61, обр. 5–8). Ако и да издават известно предпочитание към естетично оформление на едно примитивно отоплително съоръжение, те в същото време показват пълно неразбиране на първоначалната функция на капителите и очертават пропастта между вкусовете и потребностите на две различни култури. Изобщо функциониращите византийски градове в пограничната област са били преди всичко крепости, в които изглежда

основни елементи на застрояването са не големите обществени светски и култови сгради, както в по-ранния период, а предимно обикновени жилища, казарми, складове и други подобни постройки. Това е бил изглежда мотивът за решението на Крум да разрушава след завземането им техните стени дори когато е ставало дума за такива важни от всяка гледна точка центрове като Сердика и Девелт. Изглежда, че и като крепости те не са имали надеждна способност за продължителна и успешна отбрана. През 812 г. само слухът за присъствието на българска войска в Тракия бил достатъчен, за да бъдат панически напуснати от своите обитатели такива значителни някога центрове като Анхиало, Берое, Никея, Проват, Филипопол, Филипи и др., а смятаната за непристъпна Месемврия, чиято връзка с империята по море не била блокирана поради липса на български флот, отворила портите си само след едномесечна обсада. Военизираният характер на застрояването на тази група крепости и градове с техните градежи от ломен камък ги прави малко вероятен източник на архитектурно-строителни заемки за аулите в България. В още по-малка степен подобно влияние може да се очаква от крепостта при Карнобат (Маркели), изоставена през VII в. и преобразувана по-късно в пограничен земен лагер (Аладжов, Момчилов, 1991; Аладжов, 1993), или от крепостта Туида при Сливен, прекратила съществуването си по същото време за около два века, преди върху руините ѝ да се създаде ранносредновековно българско селище (Щерева, Вачева, Аладжова, 2001: 39).

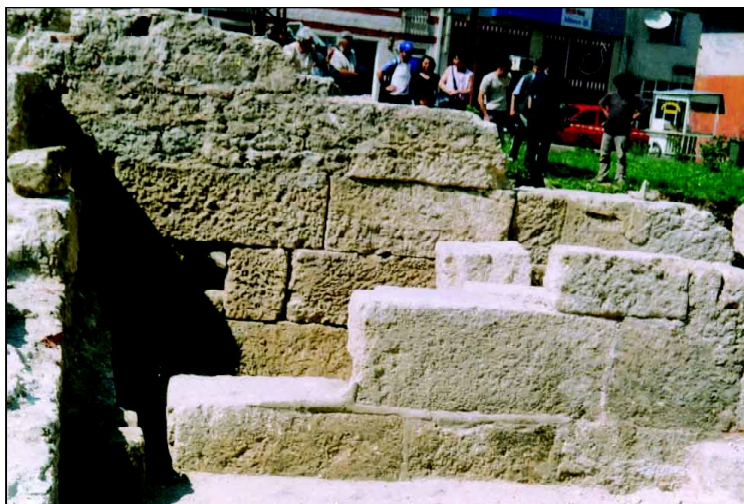
Градове и крепости в Източна и Западна Тракия. Върху тази част на Византия България имала директен контрол през 813 г. и зимата на 814 г. Тогава са били превзети повечето от намиращите се там крепости, в това число най-голямата – Адрианопол. Като намиращи се сравнително навътре от границата, в тях може да се допускат по-малко промени в архитектурния и градоустройствен облик след VII в. и да се предполага запазване на строителни похвати, които са могли да бъдат пренесени в България. Отсъствието на системни проучвания в този район, попадащ днес в периферни области на съвременна Гърция и Турция, не позволява да се установи с необходимата пълнота тяхното състояние през VIII – IX в. Но някои частични наблюдения намират вероятно неслу-

чайни успоредици в българските аули. Например крепостната стена на Адрианопол от римския и ранновизантийския период е изградена от големи, правилно обработени квадрати, фугите между които, подобно на стените в Плиска са обмазани със специален хоросан, смесен със ситно счукана тухла (обр. 1). В централната част на крепостта при дн. Димотика, издигната след изоставянето на римската и ранновизантийска крепост на съседния хълм през VII в., се намират останки от непроучена представителна сграда, от която започва подземен ходник, чийто отвор и сега може да се види. Той не е проучван и датировката му не е ясна. Местната легенда говори за 40 такива ходника, което напомня за мрежата от подземни ходници в Плиска. Средновековният кастрон Дидимотихон, както е известно, е една от завладенията от Крум през 813 г. византийски крепости (Бешевлиев, 1992: 155–156, № 21).

Столицата Константинопол. За владетелски резиденции, каквито са аулите, столицата на Византия е била най-вероятният източник на влияния и заемки. Както е известно, днес нейните паметници от интересувания ни период са слабо познати с изключение на крепостните стени и църкви. Фрагментарно е изследвана територията на двореца и съставлящите го постройки (познати обзори у Kostenev, 1998; 1999; Franceschini, 1999; Magdalino, 2002). Именно там е частично проучена една сграда, чийто план засега е най-близката успоредица на плана на Крумовия дворец в Плиска (Mamboury, Wiegant, 1932: 37, Taf. XC1c2). Онова, което трябва да се отбележи, е, че от гледна точка на основния строителен материал българските паметници се дистанцират от тухлените строежи на столицата и се сближават с каменните строежи във византийските малоазийски и близоизточни провинции.

Въпросът за източниците на строителството в българските аули е свързан с датата на най-ранните градежи в Плиска. Известно е, че е предлагано началото на това строителство да се постави в продължителния период от Аспарух и Тервел до края на VIII – началото на IX в. Каквато и дата да се предпочете, ясно е, че то ще е започнало преди трайното териториално разширение на България южно от Стара планина в 809 г., отбелязано с превземането на Сердика. Изглежда, появата на първите строителни екипи в Плиска трябва да се търси в по-ранно време и да се обяснява

не като резултат от директния контакт със завладените в началото на IX в. византийски балкански градове, а като назряла преди това потребност, реализирана чрез заимстване на идеи, хора и технологии от Византия по друг начин и от друго място. Точните първоначални центрове на тези заемки засега остават неизвестни, но най-често се търсят в малоазийските и близоизточните региони на Византия. Този въпрос може би не е толкова важен пред факта, че в България се появяват паметници на архитектурата и строителството от тип, който и Византия едва ли познава в тяхната българска форма и съчетание. От стари първообрази е било създадено ново културно явление. Появата на строежите в българските аули като подражание и заемка не само не принизява тяхната стойност като ново явление, но прибавя един непознат за другите съседни на Византия региони пример за избирателно усвояване на наследството в онези негови форми, които най-добре отговаряли на домашните потребности.

Обр. 1. Сектор от крепостните стени на Адрианопол. На преден план – стената от римско и ранновизантийско време с обмазка на фугите от фин червен хоросан; на заден план – стената от елинистическия период (фото: ст.н.с. Й. Алексиев, Одрин (Турция), 12.06. 2002 г.).

ЛИТЕРАТУРА

Аладжов 1993: Аладжов, Д. Археологически данни за средновековния град Констанция. – Преслав, 4, 1993, 287–306.

Аладжов 2000: Аладжов, Ж. Къде се е намирал Потамукастел от средновековните извори. – Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения “Професор Иван Гълъбов”. В. Търново, 2000, 289–291.

Аладжов 1993: Аладжов, Д. Крепостта Маркели – някои стратиграфски и хронологически бележки. – Североизточна Тракия и Византия IV – XIV в. София – Сливен, 1993, 118–125.

Аладжов, Момчилов 1991: Аладжов, Ж., Д. Момчилов. Землено укрепление около крепостта Маркели. – Проблеми на прабългарската история и култура, 2, 1991, 138–144.

Ангелова 1973: Ангелова, Ст. Крепостната стена на Дуросторум-Дръстър-Силица. – Археология, 3, 1973, 83–93.

Ангелова 1980: Ангелова, Ст. Крепостната стена на Дръстър. – МПК, 6, 1980, 5–9.

Ангелова 1987: Ангелова, Ст. Средновековный Дрыстр. – Труды Пятого международного конгресса славянской археологии. Т. III. Вып. Iа. Москва, 1987, 5–11.

Балболова-Иванова 1995: Балболова-Иванова, М. Фортификационно строителство на крепостта в местността Калето в град Средец, Бургаска област. – Археология, 3, 1995, 28–34.

Балболова-Иванова 1999: Балболова-Иванова, М. Графити и връзани знаци върху глинени съдове от средновековната крепост “Калето” в град Средец, Бургаска област. – Археология, 1–2, 1999, 97–100.

Бешевлиев 1992: Бешевлиев, В. Първобългарски надписи (второ преработено и допълнено издание). С., 1992.

Ваклинов 1974: Ваклинов, Ст. За контактите между старата и новата култура в Мизия и Тракия след VI в. – ИБИД, XXIX, 1974, 177–188.

Ваклинов 1977: Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура VI – XI век. С., 1977.

Велков 1974: Велков, В. Състояние на проучванията върху прехода от античността към средновековието в Балканския полуостров. – ИБИД, XXIX, 1974, 163–176.

Георгиев 1999: Георгиев, П. Археологически и исторически проучвания в Новозагорско. С., 1999, 131–140.

Георгиева 1961: Георгиева, С. Средновековно селище над развалините на античния град Абритус. – ИАИ, XXIV, 1961, 9–36.

Дамянов 1982: Дамянов, С. Археологическите открития в Дебелт. – Море. Литературно-художествен алманах. Кн. I. Бургас, 1982, 234–240.

Димитров 1980: Димитров, Д. Възникване на градски центрове в Североизточна България. – Средновековният български град. София, 1980, 35–45.

Димитров 1987: Димитров, Д. Варна и близката ѝ околност през VII – IX в. – ИНМВ, 18 (33), 1987, 55–76.

Димитров 1992: Димитров, М. Балчик 2600. Русе, 1992.

Димитров 2001: Димитров, М. Дионисополис. Варна, 2001.

Материали, Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България). – Плиска-Преслав, 7, 1995, 155–332.

Иванов 1999: Иванов, Р. Долнодунавската отбранителна система между Дортикум и Дуросторум от Август до Маврикий. С., 1999.

Йорданов 1992: Йорданов, И. Печатите на комеркиарията Девелт (= Поселищни проучвания, 1992, 2, 1–88). С., 1992.

Рашев 1982: Рашев, Р. Старобългарски укрепления на Долен Дунав (VII – XI в.). Варна, 1982.

Рашев 1993: Рашев, Р. Поселищният живот в Северна Тракия през ранното средновековие. – Североизточна Тракия и Византия през IV – XIV век. София – Сливен, 1993, 101–117.

Станчева 1979: Станчева, М. Ранносредновековни жилища в Средец. – Археология, 1, 1979, 56–64.

Торбатов 2002: Торбатов, С. Укрепителната система на провинция Скития (края на III – V в.). В. Търново, 2002.

Щерева, Вачева, Владимирова-Аладжова 2001: Щерева, И., Кр. Вачева, Д. Владимирова-Аладжова. Туида – Сливен. 1 (= Разкопки и проучвания, XXVIII). С., 2001.

Costenec 1998: Costenec, J. Stuies on the Great Palace in Constantinople. I. The Palace of Constantine the Great. – Byzantinoslavica, LIX, 2, 1998, 279–296.

Costenec 1999: Costenec, J. Studie on the Great Palace in Constantinople. II. The Magnaura. – Byzantinoslavica, LX, 2, 1999, 161–180.

Florescu 1967: Florescu, R. Date noi de la Capidava. – Apulum, VI, 1967, 259–267.

- Florescu 1968:** Florescu, R. Ghid arheologic al Dobrogei. București, 1968.
- Franceschini 1999:** Franceschini, E. B. R. Der byzantinische Keiserpalast im 8. Jahrhundert. Die Topographie nach den Schriftquellen. – Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Mainz, 1999, 123–129.
- Ivanov 1997:** Ivanov, R. Das römische Verteidigungssystem an der unteren Donau zwischen *Dorticum* und *Durostorum* (Bulgarien) von Augustus bis Maurikios. – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 78, 1997, 469–640.
- Magdalino 2002:** Magdalino, P. Medieval Constantinople: Built Environment and Urban Development. – The Economic History of Byzantium. Vol. 2. Washington, 2002, 529–537.
- Mamboury, Wiegand 1932:** Mamboury, E., Wiegand, Th. Die Keiserpaläste von Konstantinopel zwischen dem Hippodrom und Marmara-Meer. Berlin-Leipzig, 1932.
- Poulter 1981:** Poulter, A. The End of Scythia Minor. The Archaeological Evidence. – Byzantium and the Classical Tradition. Birmingham, 1981, 198–204.
- Soustal 1991:** Soustal, P. Thrakien (Thrace, Rodope und Haimimontos) (= Tabula imperii bizantini. Hrsg. H. Hunger. Band 6). Wien, 1991.

СЪКРАЩЕНИЯ

- ИАИ – Известия на Археологическия институт
ИБИД – Известия на Българското историческо дружество
ИНМВ – Известия на Народния музей – Варна
МПК – Музеи и паметници на културата